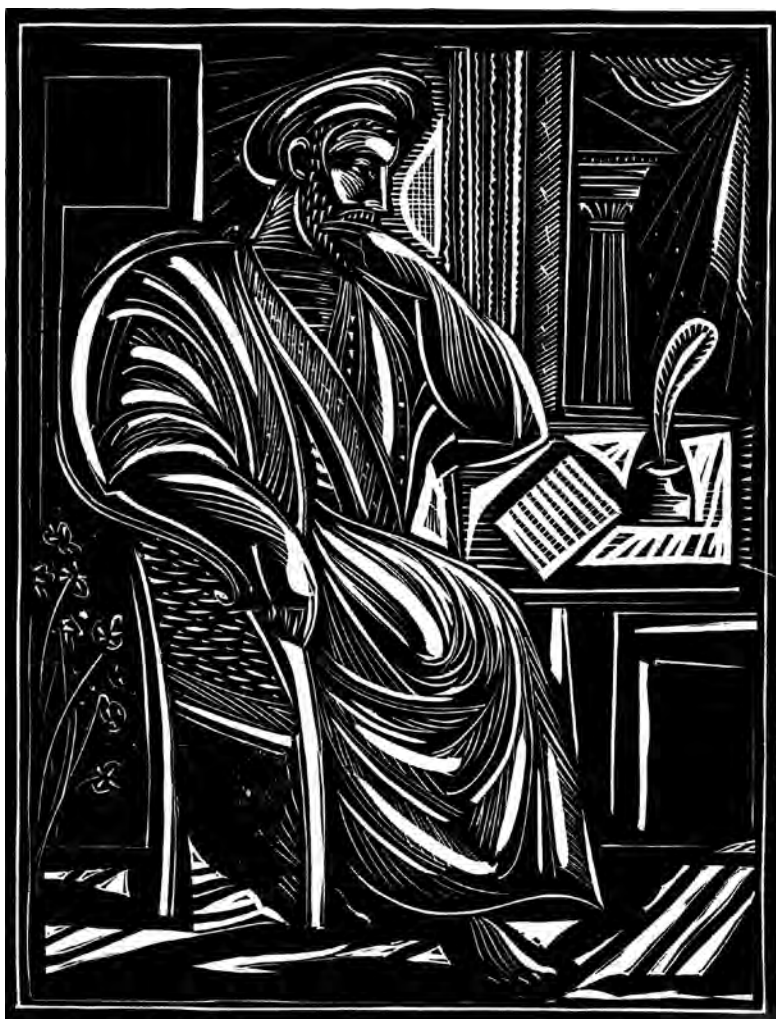

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
Literatuur als filosofie	
Don Quichot en zijn weergaloze Dulcinea	23
Leven en liefde als spel	
Tolstoj en de grote levensvragen	49
De mens volgens Dostojevski	79
Het Europa van Thomas Mann	107
Een humanisme van de homo Dei	
Lessen in idealisme	135
Marcel Proust over leven en kunst	
Hollow men in a waste land	163
De cultuurkritiek van T.S. Eliot	
Slaapwandelaars in het Avondland	189
Hermann Broch en het verval der waarden	
Conclusie	217
De onmogelijke droom van de roman	
Namenindex	223

Plato achter zijn schrijftafel (linosnede van Stephen Alcorn)

Inleiding

Literatuur als filosofie

Schrijvers en dichters zijn onderzoekers van de menselijke natuur en cultuur. In een geslaagd gedicht, toneelstuk of roman kan plaatsvinden wat Aristoteles *mimesis* noemde: de schrijver overstijgt het subjectieve en particuliere van zijn persoonlijke wereld en maakt als in een spiegel iets van het algemeen menselijke zichtbaar. Op die manier draagt hij bij aan een inzicht in de menselijke conditie, en dat is waarom gedichten, toneelstukken en verhalen uit totaal andere tijden en samenlevingen ons nog steeds kunnen aanspreken. De culturele context kan weliswaar verschillen, maar veel in de menselijke natuur blijft hetzelfde: gevoelens en ervaringen als liefde, vriendschap, jaloezie, ambitie, pijn en verlies zijn hier en nu niet anders dan ze elders en eerder waren. In alle tijden heeft de literatuur deze grote menselijke gevoelens en ervaringen beschreven, en veel grote schrijvers hebben hun taak in deze zin opgevat. “My business is the study of human life”, zei bijvoorbeeld de romancier Henry James.¹

Natuurlijk bestaan er ook andere literatuuropvattingen en kan literatuur meer doen dan alleen de werkelijkheid spiegelen. Zo wijst Kafka op het vermogen van literatuur om de lezer te *veranderen*: “een boek moet de ijsbijl zijn voor de bevroren zee in ons”, schrijft hij in 1904 in een brief. Voor Nabokov staat de *verbeelding* van de schrijver centraal en is literatuur op de eerste plaats een *spel* dat esthetisch genot verschaft. Literatuur kan behalve spiegel dus ook ijsbijl of spel zijn – en er zijn nog veel meer zienswijzen. Wie een mimetische literaturopvatting aanhangt claimt dus niet dat literatuur *altijd* een spiegel van de werkelijkheid is, maar stelt enkel dat literatuur dit *kan* zijn. Het idee dat de klassieke werken, van de Griekse tragedies en de toneelstukken van Shakespeare tot de moderne roman, spiegels zijn en gelezen kunnen worden *als een commentaar op onszelf*, was in

1 Zie Pirie, p. 22

elk geval de overtuiging van Marcel Proust. In *De Tijd Hervonden*, het zevende deel van *Op Zoek naar de Verloren Tijd*, zegt de verteller over zijn toekomstige lezers:

Want zij zouden volgens mij niet mijn lezers zijn, maar lezers van zichzelf, mijn boek maar een soort van die vergrotende brilleglazen zijnde zoals die de opticiens van Combray een koper voorhield; mijn boek, waar ik hun een middel mee zou verschaffen om in zichzelf te lezen.²

Deze hooggestemde opvatting van literatuur is echter in de afgelopen decennia zwaar onder vuur komen te liggen. De veronderstelde band tussen literatuur en werkelijkheid is geproblematiseerd: het contract tussen woord en wereld is verbroken, zoals George Steiner het zegt.³ De deconstructiefilosofie betoogt dat literatuur slechts naar zichzelf en niet naar een externe werkelijkheid verwijst. Deconstructiedenkers vervangen het aristotelische concept van literatuur als mimesis, als spiegel van de werkelijkheid, door de opvatting dat het een in zichzelf besloten systeem van tekens is zonder deur naar de buitenwereld. Postmoderne denkers stellen daarnaast dat de betekenis van een boek niet bepaald kan worden; dat iedere interpretatie evenzeer mogelijk is; dat er geen ‘canonieke boeken’ of ‘grote schrijvers’ zijn; dat iedere voorkeur die er toch bestaat niet meer is dan de uitdrukking van een bepaalde ideologie. Wat dat laatste betreft: men wijst er dan op dat literatuur vaak een rol speelt bij het in stand houden van economische- of machtsposities en bij het bevestigen van stereotiepe beelden van bijvoorbeeld vrouwen of andere culturen. Men is de ‘grote’ boeken uit de culturele erfenis daarom op een andere manier gaan lezen. De esthetische en inhoudelijke benadering is geleidelijk overvleugeld door neo-nietzscheaanse ‘genealogische’ methoden, waarin literatuur als een *symptoom* wordt gezien en haar achterliggende motieven ontmaskerd worden: niet wát er staat is van belang, maar waaróm het er staat. De ideeën over literatuur en over cultuur in het algemeen zijn in de afgelopen halve eeuw dus radicaal veranderd. Cultuur is thans ‘bovenbouw’, cultuur is een uitdrukking van macht, ‘een van bloed druipende overwinnaar’ (zoals Nietzsche zei), cultuur is elitair en daardoor

2 Proust, deel VII (*De Tijd Hervonden*) p. 387

3 In zijn boek *Real Presences* (vertaald als *Het Verbroken Contract*)

een regelrechte provocatie, cultuur is maar relatief – kortom, cultuur is alles behalve wat Matthew Arnold ‘sweetness and light’ noemde, daarmee verwijzend naar esthetische en inhoudelijke superioriteit.

Maar de ‘culture wars’ hebben geen duidelijke winnaar opgeleverd, en er zijn nog genoeg filosofen en literatuurwetenschappers die vasthouden aan een klassieke mimetische literatuuropvatting. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de recente belangstelling voor de onderlinge betrekkingen tussen literatuur en filosofie. Kan literatuur een vorm van filosofie zijn? Natuurlijk zijn er belangrijke filosofen geweest die ook prachtig konden schrijven, zoals Plato, Augustinus en Nietzsche, wiens werk je als een literaire vorm van filosofie zou kunnen kenmerken. Maar is het omgekeerde ook mogelijk: bestaat er filosofische literatuur? Kunnen gedichten, toneelstukken of romans helpen bij het beantwoorden van filosofische vragen over mens en cultuur? Descartes dacht van wel, en waardeerde de inzichten van de dichters verrassend genoeg zelfs hoger dan die van de filosofen:

Je zou je kunnen afvragen waarom waardevolle uitspraken vaker in de werken van dichters staan dan in die van filosofen. Dat komt doordat dichters schrijven vanuit bezieling en verbeeldingskracht. Er zijn vonden van kennis in ons, zoals in vuursteen; door filosofen worden ze met de rede tevoorschijn gehaald, maar door dichters worden ze er met de verbeelding uit geslagen en daardoor geven ze meer licht.⁴

Ook belangrijke hedendaagse filosofen als Iris Murdoch, Stanley Cavell, Martha Nussbaum, en Roger Scruton zijn overtuigd van de wijsgerige waarde van literatuur. Hun uitgangspunt is dat literaire werken een filosofische zeggingskracht kunnen hebben door de manier waarop zij filosofische thema’s evoceren. Hierbij kan men denken aan onderwerpen als mensbeelden, de vrije wil, liefde, vervreemding, ethische kwesties, cultuurdiagnoses en cultuurkritiek. Kenmerkend voor de literatuur is haar vermogen om, door haar verhalende karakter, de dingen te *tonen* in plaats van te *betogen*, waardoor de lezer deze *ervaart* in plaats van *leert*. Auteurs als de Griekse tragediedichters, Shakespeare en Dostojevski vertellen ons bijvoorbeeld het

4 Dit citaat komt uit de *Persoonlijke Aantekeningen* (nr. 217) van Descartes. Zie deel I van de *Bibliotheek Descartes* (Amsterdam 2010) p. 167

een en ander over de menselijke ziel, met name over diens donkere kanten, hoewel op een heel andere wijze dan de theoretische filosofie of de wetenschappen dat doen. “Shakespeare’s plays are works of philosophy – philosophy not argued but shown”, zoals Scruton zegt.⁵

Uiteraard is er een rechtstreeks verband tussen de mimetische literatuuropvatting en de overtuiging dat literatuur een filosofische zeggingskracht kan hebben. Wie niet gelooft dat literatuur een spiegel van de werkelijkheid kan zijn, zal van toneelstukken en romans geen hulp verwachten bij de filosofische studie van mens en cultuur.

Literatuur als ethiek

De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum heeft zich intensief bezighouden met ‘literatuur als filosofie’. Zij stelt dat “certain truths about human life can only be fittingly and accurately stated in the language and forms characteristic of the narrative artist.”⁶ In boeken als *The Fragility of Goodness* (1986), *Love’s Knowledge* (1990) en *Upheavals of Thought* (2001) onderzoekt zij met name de mogelijke ethische rol van literatuur. Zoals de tragedie voor de Grieken een vorm van morele opvoeding was, zo kan de roman dat volgens haar ook voor ons zijn. Filosofie doet een beroep op intellectuele vermogens, literatuur daarnaast ook op empathie en verbeeldingskracht. In die zin is de roman-kunst ‘ethiek in actie’, zoals de gebroeders De Goncourt het omschreven.⁷ Bekend is in dit verband ook de uitspraak van Thomas Jefferson, de derde president van de Verenigde Staten en de belangrijkste auteur van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring:

A lively and lasting sense of filial duty is more effectively impressed on the mind of a son or daughter by reading ‘King Lear’ than by all the dry volumes of ethics and divinity that were ever written.⁸

Nussbaum sluit aan bij de aristotelische opvatting van ethiek als een praktische levenskunst: het is het vermogen om in concrete situaties

5 Scruton, p. 9

6 Nussbaum, p. 5

7 Geciteerd in Steiner, *Tolstoj of Dostojevski* p. 36

8 Brief aan Robert Skipwith, 3 augustus 1771

Portret van Don Quichot (G. Doré, 1863)

Don Quichot en zijn weergaloze Dulcinea

Leven en liefde als spel

Miguel de Cervantes Saavedra was 57 jaar toen in 1604 het eerste deel van *Don Quichot* verscheen. Hoewel zijn eerdere werk redelijk goed ontvangen was, stond Cervantes niet bekend als een belangrijk auteur. Zijn grootste succes tot dat moment was het winnen van drie zilveren lepels bij een door de dominicanen van Zaragoza uitgeschreven poëziewedstrijd ter gelegenheid van de heiligverklaring van Hyacintus. *Don Quichot* sloeg aan en maakte Cervantes beroemd, maar het succes was relatief: hij bleef in de schaduw staan van Félix Lope de Vega, de zeer succesvolle en populaire toneelschrijver van zijn tijd. Misschien was het uit frustratie daarover dat hij zich in zijn late werk *Reis naar de Parnassus* door Mercurius “O Adam der dichters” en “weergaloos inventief” laat noemen.¹ Na zijn dood (hij zou gestorven zijn op dezelfde dag als Shakespeare: 23 april 1616) was Cervantes in Spanje binnen een paar decennia vergeten. Het zou nog enkele eeuwen duren voordat men in *Don Quichot* een onsterfelijk werk ging zien. Vooral de Romantiek heeft de reputatie van het boek goed gedaan. Dostojevski schreef lyrisch over “dit grootste en droevigste van alle boeken die het menselijk genie ooit geschapen heeft” en vond dat “zulke boeken de mensheid maar eens in de paar honderd jaar worden geschonken”²; Melville noemde Don Quichot “de meest wijze wijze die ooit leefde”³; Stendhal zei dat “de ontdekking van dit boek [...] misschien wel het belangrijkste moment van mijn leven [is] geweest”⁴; en Flaubert, die de gewoonte had elke zondag in *Don Quichot* te lezen, vond dat alles verbleekte bij deze roman: “Hoe klein voelt men zich, o God, hoe

1 McCrory, p. 257

2 Dostojevski, VW10 (*Dagboek van een Schrijver*) p. 512

3 Geciteerd in Bloom, p. 128

4 Stendhal, *Het Leven van Henry Brulard*, p. 78

klein!”⁵ Inmiddels lijkt de status van Cervantes’ klassieker onaantastbaar. Op menige lijst van de grootste romans aller tijden staat *Don Quichot* hoog genoteerd, en in de door het tijdschrift *Life* opgestelde top-100 van belangrijkste gebeurtenissen van het afgelopen millennium staat de verschijning van *Don Quichot* op plaats 96.⁶ De Spanjaarden, die Cervantes na zijn dood in een naamloos graf begroeven, noemen hem inmiddels ‘prins der genieën’ en zijn boek ‘het vaderland van de Spaanse taal’. Bij de 400e verjaardag van het boek in 2004 lazen de belangrijkste Spaanse kunstenaars elke avond een hoofdstuk voor op TV.

De Ridder met het Droeve Gelaat

De edelman Alonso Quijano gaat zozeer op in het lezen van ridderromans dat hij de jacht vergeet en het beheer van zijn landgoed verwaarloost. Hij verkoopt stukken grond om aan geld voor nieuwe ridderromans te komen, doet van lieverlee niets anders meer dan hele dagen en nachten lezen over de roemrijke avonturen van Ridder Roeland (‘de razende Roeland’) en de zwaarmoedige dwaasheden van Amadis van Gallië (‘de Ridder met het Brandende Zwaard’), tot het uiteindelijk zo ver komt dat hij krankzinnig wordt: “van het weinige slapen en vele lezen droogden zijn hersens zo uit, dat hij zijn verstand verloor.” Dan krijgt hij “de vreemdste gedachte die enig gek ter wereld ooit heeft gehad”⁷: hij besluit om het dolend ridderschap nieuw leven in te blazen. Volgens Quijano zijn de ridders van tegenwoordig namelijk niet meer wat ze geweest zijn: ze hullen zich in kostbare stoffen zoals damast en brokaat in plaats van in hun maliënkolder. Ze leven in luxe en zijn hun taak vergeten: tegenwoordig “wint de luiheid het van de ijver, de ledigheid van de arbeid, de ondeugd van de deugd, de verwatenheid van de moed, en de theorie van de praktijk der wapenen, die slechts leefden en schitterden in de gouden tijden, bij de dolende ridders.”⁸ Quijano wil dus zelf een dolend ridder worden zoals die in

5 Geciteerd door J. Lawrance in ‘Still Readable’, *Times Literary Supplement* (22 april 2005) p. 6

6 Zie www.tostepharmd.net/hissoc/top100events.html (benaderd: september 2012)

7 Cervantes, pp. 26, 27

8 *Ibid.*, p. 550

de boeken beschreven staan en over de wereld zwerven om avonturen te beleven, het onrecht te bestrijden en het goede te doen. Met zijn paard Rocinante en zijn knecht Sancho Panza trekt Don Quichot, zoals hij zichzelf gedoopt heeft, de wereld in op zoek naar grote daden. ‘De Ridder met het Droeve Gelaat’, zoals Sancho hem noemt, neemt het volledige takenpakket van een dolend ridder op zich: hij is “wreker van smaad, rechtzetter van onrecht, beschermer van maagden, schrik van alle reuzen en winnaar van veldslagen”; daarnaast “trotseerder van gevaren, dulder van beledigingen, belangeloos aanbieder, navolger van de goeden, gesel van de slechten, vijand van de laaghartigen”; ook “verhelpster van alle zorgen ter wereld” en bovendien “rechtbreijer van onrecht, de toevlucht van onmondigen en wezen, de beschermer van weduwen”.⁹ Kortom: Don Quichot mijdt de gebaande paden van hebzucht, genot, slaafse vleierij en trotse eierzucht en richt zich op het smalle pad van de deugd: “Ik stem mijn plannen altijd af op goede oogmerken, namelijk allen wel te doen en niemand kwaad.”¹⁰

Het leven van Cervantes zelf was overigens nauwelijks minder avontuurlijk dan dat van zijn held.¹¹ Hij werd als soldaat in de oorlog tegen de Turken gestationeerd in Italië, waar hij bij een Napolitaanse schone een zoon verwekte voordat hij als haakbussier deelnam aan de slag bij Lepanto (1571), een van de roemrijkste zeeslagen uit de geschiedenis waarbij de zee volgens de overlevering rood kleurde van al het vergoten bloed. Cervantes raakte er zwaar gewond door kogels uit een haakbus, een soort handkanon dat in de zestiende eeuw state-of-the-art was. Zijn linkerarm raakte voorgoed verlamd, “tot meerdere eer van mijn rechter”, zoals hij in *Reis naar de Parnassus* zegt, verwijzend naar zijn schrijverschap. Ondanks zijn verwonding bleef hij nog enkele jaren in militaire dienst als zeesoldaat. Toen hij later als oorlogsheld en -invalides terugvoer naar Spanje werd hij onderweg gevangen genomen door Noord-Afrikaanse piraten en als krijgsgevangene in Algiers vastgehouden. Pas na vijf jaar, vier mislukte ontsnappingspogingen, een (uitgevoerde) bestraffing met knuppels en kettingen en een (niet uitgevoerde) straf van tweeduizend stokslagen, kon Cervantes uitein-

9 Ibid., pp. 522, 527, 902, 1084

10 Ibid., p. 785

11 Zie voor deze en uitgebreidere biografische informatie het boek van McCrory.

delijk vrijgekocht worden. Terug in Spanje gaan de avonturen onverminderd voort. Afkomstig uit een verarmde familie van lagere adel moet hij levenslang alle zeilen bijzetten om het hoofd boven water te houden, ook omdat zijn literaire succes bescheiden is. Korte tijd is hij spion in Oran in het kader van een koninklijke missie. Hij verwekt een buitenechtelijke dochter bij een vrouw en trouwt met een andere, een meisje dat half zo oud is als hijzelf en een bruidsschat van vier bijenkorven, een jonge haan en 45 kippen meekrijgt. Na ruim twee jaar is hij het gezinsleven beu en gaat een zwervend bestaan leiden als belastinginner. Hoewel hij dat werk uitstekend doet komt hij tweemaal voor korte periodes in de gevangenis wegens vermeende corruptie. Volgens de overlevering is het in de gevangenis van Sevilla dat in 1597 *Don Quichot* geconcipieerd werd.

Dulcinea van El Toboso

De vaak bloemrijke hoofdstuktitels geven een aardige indruk van de vele avonturen die Don Quichot beleeft als dolend ridder: zie bijvoorbeeld het hoofdstuk waarin hij de strijd met windmolens aangaat ('Over het goede gevolg dat de dappere Don Quichot gaf aan het vreselijke, nooit bevroede avontuur met de windmolens, alsook andere voorvallen die een heugelijke nagedachtenis verdienen') en dat waarin hij twee leeuwen uitdaagt tot een gevecht, waarna zijn nieuwe bijnaam 'de Ridder van de Leeuwen' wordt ('Waarin het toppunt en uiterste wordt getoond waartoe Don Quichots ongehoorde moed reikte en kon reiken, alsook het voorspoedig afgehandelde avontuur met de leeuwen'). Fameus is ook de episode waarin Don Quichot Moorse ridders in een poppenkast aanvalt omdat het verloop van de voorstelling hem niet bevalt ("Ik zal van mijn levensdagen niet toestaan dat in mijn aanwezigheid een beroemd ridder en stoutmoedig minnaar als Don Gayferos kwaad wordt gedaan.")

Het gaat ons hier echter niet om de dwaze avonturen van Don Quichot, maar om een ander aspect van de Ridder met het Droeve Gelaat: zijn liefde voor Dulcinea. Als Don Quichot zijn carrière als dolend ridder begint, realiseert hij zich dat hij nog een dame nodig heeft om verliefd op te worden: "een dolende ridder zonder liefde was immers als een boom zonder loof of vruchten en als een lichaam zonder ziel." Dan